

NON USITATA, NEC TENUI FERAR...

Quid? Poetae nonne post mortem nobilitari volunt?
(Cic., Tusc. disp. I 14, 34)

Horatius-interpretációink során már korábban behatóan foglalkoztunk az ódák III. könyvének zárókölteményével,¹ majd az ehhez képest igénytelennek látszó *Persicos odi* . . . -val.² Indokolt tehát, hogy sort kerítsünk a közbeeső epilógusra, a *Persicos odi* . . . -nál is vitatottabb *Non usitata* . . . -ra, amelyet különben eddig sem hagyhattunk figyelmen kívül, ha Horatius tudatos szerkesztőművészetét meg akartuk ismerni. Ti. már előbb is szó volt az első óda-corpus harmonikus elrendezéséről, bekeretezéséről, átmeneteiről, különös tekintettel az egyes könyvek lezárásának tervszerű természetességére (vagy természetes tervszerűségére). Mindennek újólagos fejtegetése és dokumentálása főlölesleges önisméltés volna. Csak megerősítésül hivatkozunk E. T. Silk idevágó rövid tanulmányára,³ amely a II. könyv zárókölteményét nem is annyira epilógusnak, mint inkább prologusnak, mintegy a római ódák elé komponált nyitány részeként (a prologue or rather part of an elaborate overture to the Roman Odes) értelmezte, ugyanakkor elválaszthatatlannak jelentette ki a megelőző dithyrambustól és Bacchus-aretalogiától (II 19: *Bacchum in remotis carmina rupibus vidi docentem* . . .), — mint ahogy a *Persicos odi* . . . szervesen kapcsolódik a Kleopatra-ódához, az *Exegi monumentum* . . . pedig elválaszthatatlan a «nagy» Maecenas-ódától és a megelőzőktől.

Rátérve a fejtegetéseink tárgyául választott ódára, hangulatos — de inkább lehangoló — bevezetésként felsorolhatnók azokat a jelzőket és értékeléseket, amelyeket a szakirodalom bozótjaiban lelhetünk, és amelyek igazán elvehetnék a kedvünket nemcsak ennek az egy ódának, hanem általában Horatius költészetének tanulmányozásától is. K. Gantar nemrég⁴ csokorba kötött néhányat („unästhetisch”, „unmöglich”, „ungeniessbar”, „geschmacklos”, „un peu enfantine et prosaïque” stb.) és majdnem a *consensus philologorum*-ot összegezte azzal, hogy a „*Non usitata* . . .”-t szokás volt a horatiusi Múzsához méltatlannak, éppen ezért apokrifnak nyilvánítani, ha nem az egész, akkor legalább is a 3. versszakot:

*Iam iam residunt cruribus asperae
pelles, et album mator in alitem*

¹ *Exegi monumentum* . . . Ant. Tan. 11 (1964) 49 skk. = Acta Ant. 12 (1964) 137 skk.

² Ant. Tan. 21 (1974) 224 skk. = Živa Antika 25 (1975) 76 skk.

³ AJP 77 (1956) 256 skk.

⁴ «Horazens Apokryknosis» c. tanulmányában, Živa Antika 21 (1971) 135; vö. M. Owen Lee: Word, sound and image in the Odes of H. Toronto—Vancouver 1969, 91. l. éf 118, 3—4. jz.

*superne, nascunturque leves
per digitos umerosque plumae.*⁵

Ennek az „irányzatnak” intranzigens képviselője napjainkban a különben érdemes baseli Harald Fuchs.⁶ R. Reitzenstein az újkori Horatius-eszmény széthullására figyelmeztető előadásában — még 1921-ben⁷ — a sok ijesztő példa közt egy meg nem nevezett szaktársnak ódánkat sújtó verdiktjére hivatkozott: „Das Lied verstehe ich nicht, das muss humoristisch sein.”⁸ Ezeknek az értetlenségeknek részletes cáfolását nem tekintjük feladatunknak, mint ahogy az ellenhatásként jelentkező mentőiratokat — K. Abel,⁹ majd E.-R. Schwinge¹⁰ figyelemreméltó tanulmányait — sem óhajtjuk részleteiben rekapitulálni. Az előbbiből egyelőre csak a Maecenas megszólításából — *dilecte Maecenas* — adódó következtetést (82) emeljük ki: ha az így félmjelzett költemény nem volna szeplőtlen, célját tévesztve *kompromittálná* a megnevezéssel kitüntetettet, — mint ahogy az Augustus-levél végén majd maga Horatius is kifejti (Ep. II 1, 260—):

*sedulitas ... stulte quem diligit, urget,
praecipue cum se numeris commendat et arte ...
Nil moror officium, quod me gravat, ...
nec prave factis decorari versibus opto,
ne rubeam pingui donatus munere ...*

Kiindulásul inkább R. Reitzensteinnek egy korábbi előadását választjuk,¹¹ amelynek kezdeményezői jelentőségét egyes túlhaladott megállapítások¹² sem ronthatják le. Reitzenstein volt az, aki az ódának az ismert enniusi sírversből (Var. 17 V² *Nemo me lacrimis decorat, nec funera fletu | faxit. Cur? Volito vivos per ora virum*) való származtatását vitathatónak jelezte: „Wie passt zu dem *volito v.p.o.v.* die bei Horaz ausgesprochene Sehnsucht empor von der Erde, hinweg aus dem Treiben der Städte und dem Neid der Landsleute hinaus ins Freie? Dabei beherrscht dieser dem ennianischen geradezu entgegengesetzte Gedanke das folgende Lied.”¹³ Elutasította azt a Kiesslingtől felújított scholiasta-bölcséséget, amely szerint a *vates biformis* az ódák és

⁵ *Ed. Fraenkel* (Horace. Oxford 1957, 301 sk.) helyesen állapította meg: «The days are past when scholars could expurgate their Horace by obelizing an unpleasant stanza», de ugyanakkor a neki sem tetsző versszak hitelességének védelmére kevésbé meggyőző francia bölcséséget vonultatott fel: «Du sublime au ridicule ce n'est qu'un pas» — és szerinte Horatius ez egyszer nem nagyon ügyelt arra a bizonyos egy lépésre.

⁶ «Nun, o Unsterblichkeit, bist du ganz mein ...» Antidoron E. Salin (Tübingen 1962) 154 skk., teljes irodalommal.

⁷ Horaz als Dichter. Neue Jbb. 25 (1922) 24 skk.; hozzáférhető az «Aufsätze zu Horaz» c. gyűjteményes kötetben is (Darmstadt 1963), 55. l.; a továbbiakban e szerint idézünk.

⁸ Az efajta Horatius-interpretáció egyik legfrissebb terméke: *T. Berres: Zur Europaode des H. Hermes* 102 (1974) 58 skk. (Az Európé-mítosz «parodizáló» felhasználásáról.)

⁹ Rhein. Mus. 104 (1961) 81 skk.

¹⁰ Hermes 93 (1965) 438 skk.

¹¹ Horaz und die hellenist. Lyrik. Neue Jbb. 21 (1908) 98 skk. = Aufsätze 18 skk.

¹² Pl. a 13. sorban a *tutor* olvasat (*em. Bentley*) védelmezése: «notior schein mir unmöglich.» (A hasonlóképpen rossz *ocior*-ral operál *P. Courcelle: RAC* «Flügel [Flug] der Seele» 33.)

¹³ Aufs. 19.

epódoszok költőjét jelölne (Porph.: *quod et lyrica scribat et hexametros*),¹⁴ e helyett a *biformis*-t úgy értelmezte, hogy a *vates* „első alakja után másikat, második életet nyer”, és így *magyarázható* nyelvi merészséggel, nem pedig egy elhelyezésénél fogva is szembetűnő költemény „céltalan dadogásával” (zweckwiedriges Gestammel) volna dolgunk. Az *utolsó* versszakban kifejezett „érzés” magyarázó párhuzamául elsőnek utalt¹⁵ Platón Phaidónjára (115 C), a hatyúalakkal kapcsolatban Orpheus lelkének test-választására (vö. Plat., Pol. X 620 A: *ψυχήν τήν ποτε Ὀρφέως γενομένην κόννον βίον αἰρουμένην*), továbbá — közelebbi megjelölés nélkül — az Otho halálával egyidejűleg megfigyelt, különben „soha nem látott” madárjelenségre (Tac., Hist. II 50,2 *avem invisitata*¹⁶ *specie . . . ablatam ex oculis*). Kevésbé érthetünk vele egyet Horatius halálvágyának hangsúlyozásában (bár a záróköltemény „előzményei” — II 17 *Cur me querelis . . . ?* 18 *Non ebur, neque aureum . . .*, Charón megvesztegethetetlenségéről, 19 *Bacchum in remotis . . .*, az isten diadalmas alvilágjárásáról — mind érintkeznek a halál szférájával), azzal már inkább, hogy a költő meg volt győződve a benne lakozó *πνεῦμα* romolhatatlanságáról, és kiváltképpen egyet érthetünk Reitzensteinnek azzal a kijelentésével, hogy „ilyenfajta érzéseket ritkán lehet egészükben levezetni és megmagyarázni.” Egy-két motívum „levezetésével” és néhány újabb megfigyeléssel nem az apologiák számát óhajtjuk növelni, inkább a költemény konkrét értelmezéséhez szeretnénk hozzájárulni.

Először a *biformis vates* kifejezéshez. A kommentárookban és a szakirodalomban uralkodó teljes zűrzavar ismertetése helyett érjük be azzal a *ténnyel*, hogy a *biformis* jelzőt Horatius előtt¹⁷ csak az *Aeneis* VI. énekében találjuk, kétszer is félreérthetetlen jelentésben. Az alvilág bejárata előtt, a megszemélyesített gondok és bajok, a hiú álmok és különféle *monstrum*-ok közepette (286—) *Centauri in foribus stabulant Scyllaeque biformes, et centum geminus Briareus ac belua Lernae . . . flammisque armata Chimaera, Gorgones Harpyiaequae et Forma tricornis umbrae*, vagyis a háromtestű (VIII 202 *tergeminus*) Geryones.

Még tanulságosabb az ének elején *Daedalus* merész szárnyalásának és a *cumae*-i Apollo-szentély kapuábrázolásainak leírása (14—):

¹⁴ Mint ahogy a félig kígyótestű Kekrops *διφνής* voltát Eusebios (Chron. II p. 26 Schoene) is hasonlóképpen próbálta magyarázni: . . . ἢ ὅτι Αἰγύπτιος ὢν τὰς δύο γλώσσας ἠπίστατο. (Hier.: *dicebatur autem Difyes . . . quod, cum esset Aegyptius, utramque linguam sciebat.*)

¹⁵ A Platón-hely csak ezután vonult be a kommentárokbá; K. Gantar ezt a gondolatot fejlesztette tovább id. cikkében.

¹⁶ A szövegahagyományozás szempontjából nem érdektelen, hogy *invisitata* mellett a *deterior* kódexekben (és a régebbi kiadásokban) *invisitata*-t olvasunk, mint ahogy fordítva: a *horatiusi* óda kezdősorának hagyománya is megoszlik a *jó non usitata* (vö. Ep. V 73 *non usitatis . . . potionibus*) és a kevésbé jó *non visitata* között, vö. O. Keller: Epil. I 180. (Ezt az ingadozást figyelhetjük meg még *Kräussling* kommentárjában is.) Utaljunk itt Cicero Milonianájának bevezetésére (1, 2): *non usitata frequentia stipati sumus*. — Itt említjük az óda legvitatottabb szövegrészletét: *quem vocas* (6. sor; vö. O. Keller: I 181 skk.). Az *Abeltől* (i. h. 85) felsorolt öt változat és a felelevenített (erőltetett) régi magyarázat (*quem vocas*: «*dilecte*») helyett mi a szó — feltehetőleg szándékolt — többértelműségére mutatunk rá: ti. nemcsak a (meg)hívások rendszerességét, a *convictor*-ságot jelentheti, hanem visszautalhat a II. 18. óda zárósorára (40 *vocatus atque non vocatus*), sőt felfogható a 10 sk. sor (*pauperemque dives me petit*) értelmében is: «akit nagyűr létedre szólítasz, akihez — szegény létemre — *folyamodol*», és akinek egyáltalán nem *humilis* és *pauper* volta majd a halhatatlanságban fog csak igazán megmutatkozni.

¹⁷ Vö. Thes. s. v. 1980, 44 sqq.

Daedalus . . .

praepetibus pennis ausus se credere caelo,
insuetum per iter gelidas enavit ad Arctos . . .

Hic crudelis amor tauri suppositaque furto 24
Pasiphae mixtumque genus prolesque biformis
Minotaurus inest . . .

. . . *Tu quoque magnam* 30
partem opere in tanto, sineret dolor, Icare, haberes . . .

Norden részletesen indokolta kommentárjában, hogy a kérdéses kifejezést miért érzi archaizálónak.¹⁸ A Horatius-kommentárok inkább csak Ovidius gyakori szóhasználatát jelzik, így pl. a Met. II 664. sorához (Cheirónról; előbb, a 630. sorban *geminus*, vö. Fasti V 380 *semivir*; Fr. Bömer Ovidius mintáját az Aen. VI. 25. sorában jelöli meg; vö. Met. VIII 156 — ugyancsak Pasiphae adulteriumával kapcsolatban — *monstri novitate biformis*; 169 *geminam tauri iuvenisque figuram*; Sen., Phaedr. 1172 *taurus biformis*).¹⁹

Az Aeneis-részlet felhasználásának sem időrendi, sem egyéb akadályai nincsenek. Ez a baráti *aemulatio* újabb esetének valószínűsítésén kívül annyit jelent, hogy Horatius költői képe konkrétabbá válik: nem kell megütköznünk az *ἀποκρίνωσις* részletezésén, a lábak hangszközökkel is érzékeltetett rútságán és a *felül* (*superne*) *albus ales*-szé való változáson, az *asperae pelles* és a *leves plumae* ellentétén, hiszen mindez a földhözragadtnak született, de szárnyalásra, örök életre hívatott *vates* kettősségét jeleníti meg. Igenis *biformis*-nak tudja magát, ha tetszik, *monstrum*-nak,²⁰ csak éppen a vergiliusi leírás elemeinek funkcionális módosításával: *biformis* ő is, csak nem Minotaurus, hanem apollóni hatyú; „szokatlan úton” szárnyal, mint Daedalus, de Icarusnál nemcsak „biztosabban” (mint Bentley akarta volna: *tutior*), hanem „hírhedettebben” is (*notior*), a *κλέος* biztos tudatában.

Közben funkciót cserél a nyilván korábbi²¹ *Descende caelo* . . . némely Catullus rekvizituma is. Catullus sapphói üzenetét — *non bona dicta* — annak idején „hű kísérőire” bízta, akiknek társaságában Indiától Britanniáig, a Nilustól Caesar északi hódításaiig mindent biztonságban láthatna (XI 10 *Caesaris visens monumenta magni*). Ebből a jelzett ódában (III 4,29—) a *múzsai* védettség himnusza lett: *utcumque mecum vos eritis, libens insanientem navita Bosphorum temptabo, . . . visam Britannos . . . visem pharetratos Gelonos et Scythicum inviolatus amnem*. Most hatyúi *vates* mivoltában fogja *felülről szemlélni* ugyanezeket a távoli tájakat, de mint *canorus ales* — vö. I 22, 10 *dum . . . canto* — *meglátja* a költészet istenének mesés északi birodalmát (*Hyperboreos campos*) is *ἐπ' ἔσχατιαισιν* (Alk. frg. 14 D.), ahova Apollón Del-

¹⁸ Vö. Cic., Tusc. disp. II 8, 20 (v. 13 sq.) *biformato impetu Centaurus* < Soph. Trach. 1059 *θήγειος βία*, (v. 38) *bicorporem manum* < 1095 *διπνὴ στρατόν*.

¹⁹ Vö. Ovid., Met. IV 387 (Hermaphroditus; Tac., Ann. XII 64,1 — *biformes hominum partus*); IX 121 (Nessus); VIII 156 (Ianus; Fasti I 89 és V 424); Met. II 555 *geminus Cecrops*, l. fentebb a 14. j.-et); Iust. II 6,7 *Cecropem biformem tradidere, quia primus marem feminae matrimonio iunxit* (!); Colum. X 427 *Panasque bif.* Dionysos *διμορφος* jelzőjére vonatkozólag (vö. Reitzenstein: i. m. 20,3. j.) l. a Diodórosnál (IV 5,2) olvasható magyarázat-kísérleteket.

²⁰ A *monstrum* pozitív jelentéséről vö. J. V. Luce: *Cleopatra as fatale monstrum*. Class. Quart. 13 (1963) 252 skk.

²¹ Vö. *Descende caelo* . . . Acta Ant. 8 (1960) 383 = Ant. Tan. 8 (1961) 52.

phoiból távozik és ahonnan a nyár elközeledtekor hattyúfogatan bevonul (307 c L.-P.).²²

A költemény mondanivalójával és a költő igényével összhangban változik a nézőpont a következő (5.) versszakban: *me Colchus . . . et ultimi noscent Geloni, me peritus discet Hiber Rhodanique potor*. Itt a *noscent* a 13. sor „ismertségét” (*notior*) erősíti, míg a *discet* — nem kevésbé pregnáns módon — sok mindennel egészíti ki az oikumené részéről bizton remélhető megismerést: eszünkbe juttatja az előző óda énektanító Bacchusát és *tanuló* nimfáit; a Septimius-ódában (II 6,2) említett *Cantaber*-t (i. e. *Hiberum!*), *indoctum iuga ferre nostra*; elválaszthatatlan — persze a sermók szintjén — az első levélgyűjteménytől, amely kikíváncozik a nagyvilágba, de még ráfizet: Uticába vetődik, vagy a *hispaniai* Ilerdába, és a nebulók rajta gyakorolják majd az ábécét (Ep. I 20,17 *pueros elementa docentem*).

Egyébként pedig a nézőpont szabályos váltakozását figyelhetjük meg az egész költeményben: *ferar per aethera — neque in terris morabor* (sőt: *nec Stygia cohibebor unda*); ellenkező irányban: *cruribus — superne*; *visam* (felülről) — *noscent* (alulról). H. Fuchs abban is a 3. versszak hitelességének cáfolatát vélte felfedezni, hogy ez az egyedüli, amelyben jelen idejű igei formák szerepelnek.²³ Akkor említenie kellett volna az utolsó versszakot is (*absint, compesce, mitte*), főképpen pedig észrevehette volna az ebben is megnyilvánuló *klasszikus* szimmetriát:

1—2. versszak: fut.; 3.: imperf.,
4—5. versszak: fut.; 6.: imp.

A strófakezdő *iam iam* sem a „gyámoltalan versfaragó” (der unbeholfene Verse-macher) tehetetlenségét, hanem a szerkesztő tudatosságát árulja el: ezzel kezdődik a *következő* (4.) versszak is, és ez az *emphatikus* ismétlés ugyanúgy egységbe fogja a két központi strófát, mint a 10. és a 16. sorban ismétlődő *ales*, vagy az ugyancsak *emphatikus non ego — non ego* a 2., majd a *me Colchus — me peritus*²⁴ az utolsóelőtti versszakban; ugyanígy a feltűnő *pauperum parentum* és a *peritus potor* alliteráció, vagy a hasonló szabályossággal ismétlődő rímek az első versszak végén és az utolsó elején: *morabor — maior* és *neniae — querimoniae*.²⁵

²² Vö. M. Treu: *Alkaios Lieder*. München² 1963, 147.

²³ I. h. 157. A 3. versszak imperfectumairól I. Schwinge: i. h. 449; vö. Abel: i. h. 92; a 3. és 4. versszak szerves összetartozásáról Schwinge: 454. és 459; az egész költemény szabályos elrendezéséről Abel: 90.

²⁴ A mindkét népre *ἀπὸ κοινῶν* vonatkoztatandó *peritus* jelző nehézséget okoz a magyarázóknak (Kießling: «der sangeskundige Iberer», Fuchs: «mich wird kundig lernen der Iberer», Villeneuve: «ils apprendront en connaisseurs mes chants . . .»). Vö. mindenestre Tacitus szóhasználatával (a britanniai hódítással együttjáró civilizálódás két oldaláról, Agr. 21,2): *idque apud imperitos humanitas vocabatur, cum pars servitutis esset*.

²⁵ Említsük még meg az óda kezdőstrófáján is túlnyúló, sorozatos enjambement-okat. A két első versszakot egybefogó enjambement (*invidiaque maior | urbis relinquam*, vö. Kl. E. Bohnenkamp: *Die horazische Strophe*. Studien zur Lex Meinekiana. Hildesheim—New York 1972, 160) «jelentését» (a költő híre *messzebb terjed*, mint az emberi irigység, nem is fér bele a versbe, sőt versszakba) megvilágítja a «rokon» zárólevél hasonló fogalmazása is (Ep. I 20,20 —): *in tenui re | maiores pinnae nido extendisse loqueris*.

Térjünk most át a másik motívum — a repülés — «levezetésére». Nem ismétéljük el mindazt, amit legutóbb Schwinge²⁶ a homérosi *ἔπεα πτερόεντα*-tól kezdve felsorolt, inkább csak K. Gantar kiegészítő ötletét, a késői (VI. sz.) Olympiodóros Platón-életrajzának — tulajdonképpen az Alcibiades minorhoz írott kommentár prooimionjának, ed. L. G. Westerink (1956) — a kérdés tárgyalásába való bevonását²⁷ ismertetjük. Az illető részlet szerint Sókratés halála előtt azt álmodta, hogy hattyúként egyik fáról a másikra szállt és ezzel a madarászoknak ugyancsak gondot okozott: *μέλλον τελευτῶν ἐνύπνιον εἶδεν ὡς κύκνος γενόμενος ἀπὸ δένδρον εἰς δένδρον μετέροχεται καὶ ταύτη πόνον πλείστον παρέχει τοῖς ἰξευταῖς.* (Vö. Phaid. 85 B: a hattyúk — mint Apollón szent madarai — a halál jóságának tudatában énekelnek haláluk előtt; *ἐγὼ δὲ καὶ αὐτός ποῦ οἴμαι ὁμοδονός γε εἶναι τῶν κύκνων καὶ ἱερός τοῦ αὐτοῦ θεοῦ*). Gantar szerint²⁸ Horatius ódája az Akadémia szájhagyományában öröklődő platóni hattyú-szimbólika nyomán jött létre. Ezt a hagyományt Horatius személyesen is megismerhette, amikor Akadémós fáin alatt — a «kedves» Athénban — az igazságot kereste (Ep. II 2,43—), és az «akadémiai gondolatvilág szelleméről» tanúskodni az utolsó versszak is, Sókratésnak Reitzensteintől idézett szavai pedig (Phaid. 115 C: *ἐάνπερ γε λάβητέ με καὶ μὴ ἐκφύγω ὑμᾶς*) mintegy kommentárként szolgálhatnak Olympiodóros álm-leírásához.²⁹

Szerintünk *fordítva*: az Akadémia századokon át melengette az alapító mesterének «hattyúdala» köré fonódott hagyományt, illetőleg a meséssé színeződött későbbi spekulációkat. De Sókratés «elrepülésére» vonatkozólag Olympiodórosnál sokkal korábbi adatunk is van, amelynek hasznosítása bizonyos új perspektívákat nyithat. Mi is a Phaidónra gondolunk, de nem pusztán a Reitzensteintől idézett passzusra, Kritón kérdésére (*θάπτομεν δέ σε τίνα τρόπον;*) és Sókratés mosolygós válaszára: *οὐ πείθω . . . Κρίτων, ὡς ἐγὼ εἰμι οὗτος Σωκράτης ὁ νῦν διαλεγόμενος . . ., ἀλλ' οἶεται με ἐκεῖνον εἶναι, ὃν ὄφεται ὀλίγον ὕστερον νεκρόν . . .*, hanem ugyanennek a részletnek cicerói parafrázisára, úgy, amint a *Tusculumi* beszélgetésekben (I 43,103) olvassuk: *rogatus a Critone, quem ad modum sepeliri vellet, multum vero, inquit, operam . . . frustra consumpsi, Critoni enim nostro non persuasi me hinc a volaturum neque mei quicquam relicturum. Verum tamen, Crito, si me adsequi potueris aut sicubi nactus eris, ut tibi videbitur, sepelito. Sed, mihi crede, nemo me vestrum, cum hinc excessero, consequetur.*

Tudjuk, hogy Cicero 78/77-ben hat hónapon át hallgatta az askalóni Antiochos, az ún. «ötödik» Akadémia megalapítóját (Brut. 91,315; De fin. V 1,1),³⁰ s így volt alkalma az iskola benső hagyományaival megismerkednie.³¹

Ami most a horatiusi óda kérdéseit illeti, ne hagyjuk figyelmen kívül a *Tusculanae disputationes* létrejöttének sajátos körülményeit sem. Cicero a tyrannismnak érzett egyeduralom alatt, «a *res publica* éjszakájában» (Brut. 96,330; vö. 97,332 *haec importuna clades civitatis*), válása, leányának halála, majd második házasságának zátonyrafutása után a filozófiában keresett vígasz-

²⁶ I. h. 438 sk.

²⁷ I. h. 137.

²⁸ I. h. 138.

²⁹ I. h. 139,20. j.

³⁰ Vö. A.-M. Lüeder: Die philos. Persönlichkeit des Antiochos von Askalon. Diss. Göttingen 1940. — Korr.-j.: J. Glucker: Ant. and the Late Academy. Göttingen 1978.

³¹ Vö. Cic., Acad. pr. II 30,98 *sequor . . . eas vias, quas didici ab Antiocho*; 35,113 *amavi hominem, sicut ille me.*

talást.³² Ekkor írott *Consolatio*-jának maradványait nem utolsó sorban a Brutusnak ajánlott Tusculumi beszélgetésekből hámozhatjuk ki.³³ De az I. könyv tárgya — *de contemnenda morte* — maga is *consolatio*, jórészt az élettől örömmel búcsúzó Sókratés példájának megszólaltatása római közegben. K. Büchner szép fogalmazását³⁴ — «das Römertum hat sich hier seine *Heroica* geschrieben» — a minket különösen érdeklő I. könyvre kiváltképpen találónak érezzük.

Emeljük most ki ebből a könyvből a *Non usitata*... gondolataival és képeivel rokonítható részeket. A platóni Phaidón fellapozásával (11,24 *evolve*... *librum, qui est de animo*) meggyőződhetünk a gyászolás (13,20 *illa lugubris lamentatio fletusque maerens*) oktalanságáról. Az ódával kapcsolatban folyvást emlegetett enniusi sírverset Cicero kétszer is idézi (14,34 és 49,117). Részletes parafrázisban ismerteti a Phaidón alapján a testből kilépő lélek felfelé törekvését (17,40 *sublime ferri*) *ex hoc aere* (19,43)³⁵ és áttörését a földiunket körülfogó *umidum et caliginosum* rétegen, amíg csak a maga *természetes* helyére (*naturalis sedes*) nem ismer, ahol *nulla re egens aletur et sustentabitur isdem rebus, quibus astra sustentantur et aluntur*. Testünk hátrahagyása után teljes *valónkat* a szemlélésnek, az igaz látásának szentelhetjük (19,44 *corporibus relictis*... *totos nos in contemplandis rebus perspicendisque ponemus*). *Mi* az *ostium Ponti*, a Hellepontus vagy az Európát Libyától elválasztó tengerszoros *látása* ahhoz a *spectaculum*-hoz képest, amely a testtől akadályozatlan lélek elé tárul a magasból? (20,45; vö. 21,47 *quamvis copiose haec diceremus, si res postularet, quam multa, quam varia, quanta spectacula animus in locis caelestibus esset habiturus*.)

Közben Cicero az *ἀνάμνησις*-szel kapcsolatban a Menónt (24,57), majd a Timaiost is említi (25,63) és egy hosszabb részletet idéz a *Consolatio*-ból (27,66), de csakhamar visszakanyarodik Sókratés halálának platóni megörökítésére, Sókratés «mennybemenetelére» (29,71): *paene in manu iam mortiferum illud tenens poculum locutus ita est, ut non ad mortem trudi, verum in caelum videretur ascendere*. Akik nem szennyezték be magukat a testtel és emberi testben is az istenek életét utánozták, könnyen *visszatérnek* igazi otthonukba (30, 72). Ezután következik az apollóni hattyúk éneke (30,73): *itaque commemorat, ut cygni, qui non sine causa Apollini dicati sint, sed quod ab eo divinationem habere videantur, qua providentes, quid in morte boni sit, cum cantu et voluptate moriantur, sic omnibus bonis et doctis esse faciendum*. Ezért szakadjunk el testünktől, vagyis szokjuk meg a halál állapotát. *Igazán* majd a testi béklyóktól mentesülve fogunk élni, — *nam haec quidem vita mors est, quam lamentari possem, si liberet*, mondja a párbeszéd magistere, vagyis Cicero (31,75), mire az *auditor* így válaszol (76): *Satis tu quidem in Consolatione es lamentatione, quam cum lego, nihil malo, quam has res relinquere, his vero auditis multo magis*, — mint ahogy a kyrénéi Hégesias okfejtése sokakat öngyilkosságra csábított (34,83), Kallimachos pedig epigrammában örökítette meg Platón Phaidónjának hatását (34,84 Kleombrotosról: Cato

³² Tusc. disp. V 41, 121: *Nostris quidem acerbissimis doloribus variisque et undique circumfusis molestiis alia nulla potuit inveniri levatio*. A Tusculumi beszélgetésekről vö. R. Philippson: RE «M. T. Cicero» 1141 skk. has.

³³ Vö. K. Kumaniecki: Die verlorene *Consolatio* des Cic. Acta Class. Debr. 4 (1968) 27 skk.

³⁴ K. Büchner: Röm. Lit.-gesch.² Stuttgart 1959. 197.

³⁵ A Tusc. disp. I 18–19. fejezeteiről («wohl die bekannteste Darlegung solcher Art») vö. A. Dieterich: Eine Mithrasliturgie³. Berlin—Leipzig 1923, 201 skk.

örömet vállalt haláláról előbb : 30,74). Cicero az Apologia zárószavainak idézése (41,97—99) után — az elszántság és derűs nyugalom egyéb példái között, az eltemetés közömbösségéről (43,102 *de humatione et sepultura*) szólván — tér vissza megint a Phaidón kiindulásul idézett részletére, Sókratés «repülésére», igazi énjének távozására (43,103): *Critoni . . . non persuasi me hinc avolaturum, neque mei quicquam relicturum.*

Ezek után a tételről tételre haladó egybevetést szükségtelennek véljük. Főlöszleg annak bizonygatása is, hogy Horatius ismerte Cicero munkásságát, függetlenül attól a tényről, hogy Görögországban feledhetetlen éveket töltött a *De officiis* címzettjével, az ifj. Ciceróval³⁶ egy időben és egy táborban. Húsz évvel később biztosan nem a Tusculumi beszélgetések I. könyvének szöveg-részeleit formálta ódává, de a gondolati egyezések nagy mértékben valószínűsítik az «ötödiki Akadémia» *szárnyalva búcsúzó* Sókratés-hagyományának óda-inspiráló szerepét, kiváltképp ha a vízió-irodalom ősi topikájára, a magasból való letekintésre, «a föld és az ég közébe való felszállás eksztatikus élményének a Platón előtti időkbe visszamenő hagyományára»³⁷ is gondolunk. Ennek a vízió-irodalomnak bizonyos sablonjait «A síró Xerxés» c. tanulmányunkban³⁸ tekintettük át. Ehhez járul az, amit Pierre Courcelle — Boethius (Cons. II pr. 7,7 ed. Bieler) és Szt. Benedek kozmikus víziói kapcsán (Greg. Magn., Dial. II 35 ed. U. Moricca) — «A szemlélődő vártájáról»³⁹ és nemrégiben S. Lundström a vergiliusi Georgica III. énekének prooemiumában olvasható szimbolikus kocsiversenyről⁴⁰ írt. Itt — az enniusi *volito per ora virum*-mal kapcsolatban — további utalásokat találunk a lélek «repülésére», így pl. Platón Timaiosában, ahol (81 D) a lélek boldogan szárnyal, mihelyt a test kötelékeitől mentesül, vagy a tyrosi Maximos 10. előadásában (10,2 p. 112 Hobein), ahol Pythagoras állítja, hogy «elke sohasem hal meg, nem is öregszik, csupán eltávozik a testből» (*ἀναπτάσα οὐχίσηται*).

A magasból szemlélődő lélek ismert ábrázolásai (pl. Somn. Scip. 18 sk.; Verg., Ecl. V 56 skk.) közül különös figyelmünkre tarthat számot Pompeius «halotti árnyának» felemelkedése, amint azt Lucanus eposzában (IX init.)⁴¹ olvassuk:

³⁶ Vö. R. Hanslik: RE «M. Tullius Cic. (30)» 1284 sk.; W. Wili: Horaz und die aug. Kultur². Basel—Stuttgart 1965, 289 skk.

³⁷ Vö. Kerényi K.: Zu Verg. Aen. VI., Pindar, Platon und Dante. Phil. Wochenschr. 45 (1925) 284; eredeti változatában: *Ascensio Aeneae*. A görög apokalyptika történetéhez. EPhK 47 (1923) 33.

³⁸ Ant. Tan. 12 (1965) 234 skk. = Eos Kumanieckiana 56 (1966) 42 skk.

³⁹ P. Courcelle: La vision cosmique de St. Benoît. Rev. des études augustini. 13 (1967) 97 skk. (100 skk.: L'observatoire du contemplatif); *id.*: RAC «Flügel (Flug) der Seele» 29 skk. — Néhány idevágó helyet (más összefüggésben) tárgyal D. Fehling: Ethologische Überlegungen auf dem Gebiet der Altertumskunde. München 1974, 57 skk.

⁴⁰ S. Lundström: Der Eingang des Proömiums zum 3. B. der Georg. Hermes 104 (1976) 163 skk. (A kocsiversenyéről: 176 skk. és 189 sk.; a lélek szárnyalásáról: 190. — Itt hivatkozunk P. Wolters régebbi, de a horatiusi óda értelmezése szempontjából is figyelemreméltó tanulmányára: Der geflügelte Seher. SB. Bayer. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl. 1928/1. (Kalchas, mint etruszk szárnyas istenalak, most M. Pallottino etruszk könyvének magyar kiadásában — XXVI. t., 1. kép — is látható; «a költő látomásszerű hattyú-metamorfózisáról» a 9. lapon.)

⁴¹ Az «antik apotheózisok tipikájával» kapcsolatban említette ezt a helyet újabban H. P. Syndikus is: Die Lyrik des Horaz, I. Darmstadt 1972. 482,19. j.

*At non in Pharia manes iacuerе favilla,
nec cinis exiguus tantam compescuit umbram:
prosiluit busto semustaque membra relinquens
degeneremque rogam sequitur convexa Tonantis...
... Illic postquam se lumine vero 11
implevit, stellasque vagas miratus et astra
fixa polis vidit, quanta sub nocte iaceret
nostra dies, risitque sui ludibria trunci.
Hinc super Emathiae campos et signa cruenti 15
Caesaris ac sparsas volitavit in aequore classes...*

Ha valaki mindezek ismeretében is elképzelhetetlennek vagy ízléstelennek érezné a költő apokyknósisát, nem E. R. Schwinge megalapozott véleményét⁴² akarnók vele elfogadtatni, amely szerint a metamorfózis részletezése «akkoriban irodalmilag mindenképpen lehetséges volt»,⁴³ hanem — kitekintésül — Prudentius Agnes-passiójának (Perist. XIV 91—) megfelelő részét idézzük, amelyben a tántoríthatatlan szűz lelke a vértanúhalál pillanatában levetvén a test kötelékeit, «kipattan» (*emicat*),

*liberque in auras exilit...
Miratur orbem sub pedibus situm,
spectat tenebras ardua subditas,
ridetque, solis quod rota circuit...
reges, tyrannos, imperia et gradus...
livoris atri fumificas faces,
nigrescit unde spes hominum et decus...*

Mindezeket a reminiszcenciákat, hagyományokat és élményeket maga a költő sem «vezette le» sehonnan és «megmagyarázásukat» sem tekintette feladatának, csak költeménnyé formálta és a nemcsak *motivumaiban* szárnyaló költeményt a legmegfelelőbb helyre: a II. könyv epilógusává, egyben a római ódák prológusává tette.⁴⁴

⁴² I. h. 448.

⁴³ Mint ahogy pl. Vergilius tengeri nimfákká változtathatta Aeneas hajóit: Aen. IX 117 skk.

⁴⁴ A horatiusi hattyúalakkal, ill. a platóni iskola Sókratés-hagyományának esetleges keleti elemeivel kapcsolatban *Harmatta János* elgondolkodtató indiai párhuzamra hívta fel figyelmemet. A *Corpus Inscr. Ind. II/1.* kötetében (Calcutta 1929: Kharoshthi inscriptions) *Sten Konow* egyebek közt egy taxilai aranylemez feliratát ismertette (83 skk.), amely angol fordításban így hangzik: «(Gift) of Śira, depositing a relic of the Lord in the *haṃsa* of her mother, the *haṃsa* of her father. Might it become its place when a corporeal birth comes.» *Haṃsa* a. m. «hattyú», a szóban forgó aranylemez egy hegyi-kristályból faragott *haṃsa*-ban volt. Konow (85) a hattyúszimbolika magyarázatát *F. W. Thomas* idevágó közleményéből (Two Kharosthi Inscriptions from Taxila. *JRAS* 1916, 284) idézte: «... the *haṃsa* is white, so that it is an apt type of a spotless character... Since the *haṃsa* is a migrant, which after a season takes its departure to Lake Manasa, it is a fitly chosen synonyme for friends departed to a better world. And, lastly, in the language of the Upanishads... the word *haṃsa* is a common synonym for the embodied soul, *jīva*.» Śira kristály-*haṃsa*-ja a meghalt szülők lelkének volt a szimbóluma, és a felirat azt a kívánságot fejezi ki, hogy az elköltözötték lelke legközelebb a Buddhadhātunak legyen befogadója, vagyis az illetők legközelebbi születésükkor Buddhává váljanak.